

נאמנות אדם על עצמו

שיעור זה קשור לכלל:

האדם – גופו וממונו

תמצית השיעור: קושיות רבות בסוגיית "פתח פתוח מצאתי" ובהבנת היכולת של האדם לאסור על עצמו את המותר לו, מתבארות לאור ההבנה שבעלות על דבר כוללת עמה נאמנות על מעמדו של הדבר.

הצעת הסוגיא

סוגיית הגמרא (כתובות ט' ע"א):

אמר רבי אלעזר: האומר פתח פתוח מצאתי, נאמן לאוסרה עליו... מאי קא משמע לן, תנינא, האומר לאשה קדשתיך והיא אומרת לא קדשתי, היא מותרת בקרוביו והוא אסור בקרובותיה. מהו דתימא התם דודאי קים ליה אבל הכא מיקם הוא דלא קים ליה, קא משמע לן.

רש"י: האומר פתח פתוח מצאתי - וטענת דמים אין לו, כגון שהיא ממשפחת דורקטי שאין להם דם בתולים כדלקמן (דף י'), או שנאבדה ממנו מפה ולא ידע אם היה דם אם לאו, אבל זאת ברורה לו שפתח פתוח מצא. נאמן לאוסרה עליו - ואף על פי שאין הדבר הזה יכול להתברר אלא על פיו, לגבי נפשיה הוי מהימן לשוייה עליה חתיכה דאיסורא, אבל להפסידה כתובתה לא מהימן. מאי קמשמע לן תנינא - שאדם נאמן על עצמו לאסור לו את המותר על פיו. הוא אסור בקרובותיה - באמה ובתה ואחותה דשוינהו אנפשיה חתיכה דאיסורא. והיא מותרת בקרוביו - שהרי אינה מודה בקידושין ובמסכת קידושין מוקמינן לה באומר קידשתי בפני עדים והלכו להם למדינת הים. דודאי קים ליה - שקידשה. אבל הכא - אימא מתוך שפנוי היה ואינו בקי מיקם הוא דלא קים ליה כסבור שמצא פתח פתוח ואינו כן ולא תיאסר קמשמע לן.

יש להעיר על לשון רש"י שתי הערות.

א. בד"ה "נאמן לאוסרה עליו", האריך רש"י "ואף על פי שאין הדבר יכול להתברר אלא על פיו" - מה מקום לתוספת זו? היה די, לכאורה, שיאמר רש"י: "לגבי נפשיה הוי מהימן...".

ב. "אלא על פיו" - לשון זו מיוחדת. היה ראוי לומר שנאמן על עצמו. רש"י מזכיר את פיו של האדם, ולא את האדם עצמו. גם בהמשך הסוגיא, כתב רש"י:

מאי קמשמע לן תנינא - שאדם נאמן על עצמו לאסור לו את המותר על פיו.

התוס' רי"ד בפירושו מעתיק את לשון רש"י בהשמטה קלה, המחודדת את הקושיא:

מאי קמשמע לן תנינא פירוש שאדם נאמן על עצמו לאסור לו את המותר עליו.

במקום נוסף השינוי בולט עוד יותר. ביבמות כ"ה ע"ב כתב רש"י:

ואין אדם משים - את עדותו עדות אצל עצמו ליעשות רשע והא דקיימא לן (בבא מציעא דף ג') הודאת פיו כמאה עדים דמי הני מילי לממונא אבל לקנסא ולעונש מלקות וליפסל לא.

רש"י שינה מלשון הגמרא: "הודאת בעל דין", וכתב: "הודאת פיו", והדבר טעון ביאור.

הפה שאסור הוא הפה שהתיר

לקמן (כ"ב ע"א) מובאת משנה:

האשה שאמרה אשת איש הייתי וגרושה אני, נאמנת, שהפה שאסור הוא הפה שהתיר. ואם יש עדים שהיתה אשת איש והיא אומרת גרושה אני, אינה נאמנת. אמרה נשביתי וטהורה אני, נאמנת, שהפה שאסור הוא הפה שהתיר. ואם יש עדים שנשבית והיא אומרת טהורה אני, אינה נאמנת. ואם משנשאת באו עדים הרי זו לא תצא.

שואל ר' עקיבא איגר בהגהותיו למשנה:

במתני' שהפה שאסור. ק"ל למאי צריך לזה, הא בדיבורה אשת איש הייתי לא מהימנא לבית דין בדרך נאמנות ועדות, ואנן אמרינן שאינו אמת אלא מדין שויה אנפשה חתיכא דאיסורא, וכיון דהיא מסיימת וגרושה אני, מעולם לא אסרה. ובפרט בנשביתי וטהורה אני, דשבויה עצמה ליכא איסור כלל אלא הטומאה, והיא ידעה בעצמה אם נטמאה אי לא, ולזה באמירתה נשביתי ליכא ענין שוייה אנפשיה חתיכא דאיסורא אם יודעת בעצמה שלא נטמאה, וכאשר אמרה בעצמה טהורה אני אם כן למה לי טעמא דהפה שאסור הא לדידן ליכא בירור כלל על השבייה ושוייה אנפשיה חתיכא דאיסורא גם כן ליכא.

אין אנו מאמינים לאשה שדבריה אמת, אלא שאנו מקבלים אותם לאסור אותה, מצד שהיא אסרה עצמה על כל העולם. אם כן, כיון שאמרה "וגרושה אני", לא אסרה עצמה כלל, ואין היא "חתיכה דאיסורא", ומדוע יש צורך בדין "הפה שאסור הוא הפה שהתיר"?

השאלה קשה אף יותר מהסיפא של המשנה, לגבי שבויה. הרי אין איסור בעצם היותה שבויה, אלא שאנו חוששים שמא נטמאה, אך כיון שהיא אומרת שלא נטמאה, אין היא עושה עצמה חתיכה דאיסורא כלל, שהרי לא אמרה שנטמאה אלא שנשבתה ובכך אין איסור!?

ר' עקיבא איגר מדגיש שהאשה באמירתה "לא מהימנא לבית דין בדרך נאמנות ועדות". משמע מדבריו, שאם נקבל את דבריה בדרך של נאמנות - הרי שהיא אוסרת עצמה, ואז יש צורך בדין "הפה שאסר הוא הפה שהתיר". אם היא נאמנת, הרי שכשהיא אומרת "אשת איש הייתי", היא עצמה מהווה עדות שהיא אשת איש, וצריך עדות אחרת - מפיה - כדי להתירה. אך אין זה כך, ואנו לא מאמינים לה אלא מקבלים את האיסור שהטילה על עצמה. כשם שאדם נודר ואוסר על עצמו דבר המותר, כך היא באמירתה אסרה על עצמה דבר שמותר לה מצד האמת.

דבריו משאירים פתח לתשובה, שכן יש לברר מדוע אומרים "שויה אנפשה חתיכה דאיסורא", האם זה מכח נדר, כפי שהבין רע"א, או מכח נאמנות. אם הנאמנות היא שעומדת בבסיס אמירה זו, ניתן להבין מדוע יש צורך ב"הפה שאסר הוא הפה שהתיר".

מקור מן התורה

בכמה מקומות מצאנו שחיפשו המפרשים מקור מן התורה לדין "שויה אנפשה חתיכה דאיסורא".

א. החתם סופר בחידושיו לסוגייתנו מעיר:

ובאמת צריך חקירת חכם מאין פשוט לחכו"ל הך דשויה אנפשה חתיכה דאיסורא מן התורה מנא להו, וחפשתי ולא מצאתי, כי מאי דכתיב "את בתי נתתי לאיש הזה" אין ראיה, וצ"ע.

נראה שמהפסוק "את בתי נתתי לאיש הזה", שהגמרא מביאה כמקור ל"הפה שאסר הוא הפה שהתיר" אין ראיה, משום שבפסוק זה אין האדם אוסר את עצמו אלא את בתו. אדרבה, מפסוק זה ניתן לכאורה ללמוד שאדם יכול לאסור על אדם אחר באמירתו ולא רק על עצמו.

ב. בעל "קצות החושן" התייחס באריכות לגדר של נאמנות האדם על עצמו, בסי' ל"ד ס"ק ד', ובסי' רמ"א ס"ק א', וכך כותב שם:

ולכן נראה לענ"ד בזה לפי מה שכתבתי בסי' ל"ד (סק"ד) בהא דקיימא לן הודאת בעל דין כמאה עדים, אינה משום מתנה כמו שעלה על דעת מוהר"י ן' לב, אלא עיקר הטעם משום דהתורה האמינה לכל אדם על עצמו כמאה עדים על אחרים, והיינו נמי טעמא דאומר פתח פתוח מצאתי נאמן לאוסרה, משום דשויה אנפשה חתיכה דאיסורא, דאינו משום נדר וכמו שעלה על דעת מוהר"י ט אלא משום דהתורה האמינתו לכל אדם על עצמו.

ג. בספר בית ישי (ח"ב סי' צ') דן בכך, ומעלה אפשרות שהמקור הוא מן הפסוק (ויקרא ד', כ"ג): "או הודע אליו חטאתו אֲשֶׁר חָטָא בָּהּ". עיי"ש בדבריו.

נראה, שהמקור לדין זה איננו בפסוק מסויים שטרם נמצא. הרי חז"ל לא כתבו מקור, ואין זה משום שהעלימו הדבר מאיתנו, אלא משום שהמקור הוא יסודי ורחב ולא פסוק מסויים.

ר' חיים ויטאל בחידושו על הש"ס (בשם: "חיים שנים ישלם") כותב (בבא מציעא ג' ע"ב):

והלא כל משא ומתן של האדם אינו אלא בפיו ולא איברו סהדי אלא לשקרי.

עדים נועדו למקרים חריגים, בהם יש מישהו שמשקר. בצורה הרגילה והנורמלית, משא ומתן בין האנשים מתקיים בפיו של אדם. כשאדם אומר משהו הוא נאמן עליו. נאמן שיעשה מה שמתחייב ונאמן שהוא אומר דברים נכונים.

נראה, שיש הבדל משמעותי בין הביטוי "הודאת פיו" ובין הביטוי "הודאת בעל דין". "פיו" מבטא שהוא נאמן בנאמנות אובייקטיבית. אמירתו בפיו היא שמחייבת אותו, כאמירת עדים, ולא מתוך רצונו לתת לשני וכדומה¹. משמע, שיש לאדם נאמנות אובייקטיבית על עצמו. לאור זאת, יש להבין את מקור הנאמנות הזו ואת כוחה.

נאמנות מכח בעלות

כתב הרא"ש (גיטין פ"ה סי' י"ג):

כל דבר שהוא בידו של אדם אפילו איתחזק היתירא נאמן עד אחד לטמא ולאסור, ואפילו מכחישו או אמר איני יודע, כדתניא הכא היה עושה עמו בטהרות ואמר לו טהרות שעשיתי עמך נטמאו נאמן, ומפרש אביי טעמא הואיל וברשותו הן הרי הן כשלו ונאמן עליהן, ולא מטעמא דאי בעי מטמא להו, דאי טמאינהו בעי שלומי, ועוד דמשמע גבי ספר תורה דאי ספר תורה ביד לבלר נאמן לומר לא כתבתי אזכרות לשמן, אף על פי שכבר נכתבו, ועוד אמרינן בפרק האשה רבה (דף פ"ח) דאי סבר תורם משלו על של חבירו אין צריך דעת משום דבידו לתקנו, ואטו בשופטני עסקינן שיתרום מטבלו על של חבירו, אלא כיון שבידו לתקנו הוי כבעליו ואפילו תרם משל חבירו.

¹ עי' על כך עוד בשיעור על סוגיית "הודאת בעל דין", (עמ' 397).

דבר שבידו של אדם הרי הוא נאמן עליו, משום שהוא כבעליו². בעלות של אדם על רכושו כוללת בתוכה גם את נאמנותו לקבוע את מעמדו ושייכותו של רכושו. כל זמן שאינו מחייב אחר, הרי שבעלותו היא גם נאמנותו.

האחריות מעניקה נאמנות. מי שאחראי על הדבר נאמן עליו, שכן לא ניתן להתקיים בעולם בלא שנאמין לאדם על מה שעשה, כפי שהובא לעיל בדברי ר' חיים ויטאל. זה ביאור דברי הגמרא (קידושין ס"ה ע"ב):

לא איברו סהדי אלא לשקרי.

הדרך הישרה היא שכל אדם נאמן בדבריו על מעשיו. רק כאשר יש בעיה וחשש של שקר, משתמשים בעדים.

דבר שבידו של אדם הרי הוא כבעלים עליו, ונאמנותו על הדבר נובעת מבעלות זו.

דברי הר"י מיגאש יש ביאור נוסף בענין (שו"ת הר"י מיגאש, קפ"ו):

ראובן רצה לעלות לארץ ישראל ונדר שלא יאכל בשר ולא ישתה יין עד שיעלה לארץ ישראל חוץ משבתות וימים טובים. יורינו רבינו אם ראובן זה עבר בהיותו נודר ואם יש לו בו היתר אם לאו.

תשובה. מי שנדר זה עבר על דברי תורה, וכל יום שהוא עומד בנדרו הוא עובר וחוטא נפשו, והתורה לא התירה לאדם שיצער עצמו, ואין הפרש בין מי שמצער נפשו או מי שמצער חבירו. ולסיבה זו אין האדם חייב במה שמודה על עצמו במה שהוא חייב מיתה או מלקות, כמי שהוא חייב במה שמודה על עצמו ממון. וכבר אמרו ז"ל במה שאמר הכתוב בנזיר "וכפר עליו מאשר חטא על הנפש", וכי באיזו נפש חטא, אלא שציער עצמו מן היין. ואם נקרא חוטא מי שציער עצמו מהיין בלבד, כל שכן שיקרא חוטא מי שהוא מצער עצמו מן היין ומן הבשר. והראוי שישאל בנדר זה לחכם מומחה ויתיר אותו לו או לג' תלמידי חכמים ואף על גב דאינם מומחין, והפתח שיפתח לעצמו הוא שאם היה יודע שהתורה לא תתיר לו זה לא היה נודר. ויודיעו את הנודר הזה מה שאמרו רז"ל על הנודר שהוא כאלו בנה במה, והמקיימו כאלו הקריב עליה קרבן, וראוי מהר להודיעו זה וישאל על נדרו ויותר לו כפי מה שגזרה התורה, וכן הלכתא.

המצער עצמו הרי הוא כמצער את חברו. כשם שפשוט שאסור לו לאדם לצער את חברו - כך אסור לו לצער גם את עצמו. מדוע אסור לאדם לצער את חברו? כיון שהוא איננו בעלים על חברו. מכאן שגם האיסור לצער עצמו נובע מכך שאין האדם בעלים על גופו. שני חידושים יש, אפוא, בדברי הר"י מיגאש.

² בשב שמעתתא (שער ו' פ"ו) הקשה על דברי הרא"ש, האומר שהטעם שבידו נאמן משום שהוא כבעלים, מדברי הגמרא המביאה טעם שבידו נאמן גם כשהבעלים עצמו מכחיש. ונראה פשוט שאין הכוונה שבידו נאמן משום שיש לו בעלות ממונית על הדבר, וכפי שיתבאר בהמשך.

א. עצם יחסו לגוף האדם ולממונו. גופו של אדם איננו ברשותו, ואילו ממונו הוא ברשותו. יש כאן חידוש בעצם המושג "בעלות". אף שגופו של האדם הוא ברשותו ובאחריותו - אין הוא בעלים עליו. הגוף הוא כלי ביד עצמותו של האדם, שהיא ה"אני" הפנימי שלו. הממון, לעומת זאת, הוא של האדם. האדם הוא בעלים על ממונו. תפקיד האדם הוא לרומם את המציאות ולהוציאה אל הפועל (בראשית א', כ"ח):

וַיְבָרֶךְ אֱתָם אֱלֹהִים וַיֹּאמֶר לָהֶם אֱלֹהִים פְּרוּ וּרְבוּ וּמְלֵאוּ אֶת הָאָרֶץ וּכְבֹשְׁהָ
וּרְדוּ בְדִגְתַּי הַיָּם וּבְעוֹף הַשָּׁמַיִם וּבְכָל חַיַּה הָרֶמֶשׂת עַל הָאָרֶץ.

היציאה של המציאות אל הפועל היא דרך הבעלות של האדם על רכושו.
ב. נאמנות. ההלכה ש"הודאת בעל דין כמאה עדים דמי" - נובעת מהעובדה שאדם בעלים על ממונו. הלכה ש"אין אדם משים עצמו רשע" - נובעת מהעובדה שאין אדם בעלים על גופו.³

לאור דברי הר"י מיגאש והרא"ש ניתן להגדיר, שיש שני סוגים של נאמנות. יש נאמנות אובייקטיבית, והיא נאמנותם של עדים, ויש נאמנות סובייקטיבית, הנובעת מאחריותו של האדם על הדבר.

בעלותו של אדם על ממונו מקנה לו נאמנות, אך אין זו נאמנות כמו שיש לעדים, אלא נאמנות ב"מסלול" שונה. לא מצד ידיעתו האובייקטיבית את העובדות אנו מאמינים לו, אלא מצד בעלותו על הדבר.

לאור זאת יש לבאר את דברי רש"י. רש"י מבאר שדברי רבי אלעזר על האומר "פתח פתוח מצאתי", הם המשך המשנה, ועל כן הוא מפרש את דבריו כהמשך לפירושו למשנה. במשנה כתב רש"י:

בשני ובחמישי - אחת מעשר תקנות שתקן עזרא, בבבא קמא בפרק מרובה (דף פ"ב) מפרש לכולהו. ולכך תקנו שתנשא ברביעי שאם היה לו טענת בתולים ישכים לבית דין בעוד כעסו עליו, ואם יש שהות בינתים יש לחוש שמא יתפייס ותתקורר דעתו ויקיימנה ושמא היא זינתה תחתיו ונאסרה עליו כדילפינן (סוטה דף כ"ח) מונסתרה והיא נטמאה, ומתוך שיבא לבית דין יתברר הדבר כשיצא הקול שמא יבואו עדים ובגמרי' פריך ותינשא באחד בשבת.

המטרה של הבאת הבעל לבית דין היא כדי שיבואו עדים ויתברר הדבר. רבי אלעזר בסוגייתנו אומר שהאדם נאמן לאסור את אשתו עליו. על כך מבאר רש"י:

³ הבנה זו מבארת את דברי חכמים (סוטה י"ב ע"א): "אמר ר' אלעזר: מיכן לצדיקים שממונם חביב עליהן יותר מגופן, וכל כך למה, לפי שאין פושטין ידיהן בגזל". הממון הוא קנין שהצדיק עמל עליו לקנותו והוא בעליו, ועל כן הוא חביב עליו. הגוף ניתן לו מלידתו, לא עמל עליו ולא יגע בו ואין הוא בעלים עליו, ועל כן חביבותו פחותה.

נאמן לאוסרה עליו - ואף על פי שאין הדבר הזה יכול להתברר אלא על פיו, לגבי נפשיה הוי מהימן לשוייה עליה חתיכה דאיסורא, אבל להפסידה כתובתה לא מהימן.

כאשר לא באו עדים ואין לנו בירור אחר מלבד פיו של האדם - אף על פי כן הוא נאמן. יכול הוא לאסור את המותר לו על פיו. לא מצד שהוא אוסר על עצמו כנדר, אלא שזו נאמנות אובייקטיבית של האדם על דברים שהם בבעלותו.

על פי זה מיושבת קושייתו של רבי עקיבא איגר. אין המדובר באיסור משום נדר, אלא זוהי נאמנות של האדם, ועל כן כשאומרת "אשת איש הייתי" או "שבויה הייתי" - נאמנת, ואילולא "הפה שאסר הוא הפה שהתיר" היתה נאסרת בדיבורה.